

Osmanlı İmparatorluğunun Modernleşme Tarihi

“Türkiye tarihi Cumhuriyet’in ilanından ve bilhassa 1932 Tarih Kongresi’nden 1950’lere kadar hatta bazı çevrelerce ondan sonra da Osmanlı ve Selçuklu tarihlerinden kopuk bir şekilde yeni bir insan ve yeni bir toplum yaratmak amacıyla ele alınmıştır. ” (Karpaz, 2012: 7)

İmparatorluk geçmişi olan toplumların yeni modern devletler inşa ederlerken belirli travmalar yaşadığını biliyoruz. Fakat bu durum Türkiye toplumunda, belirli kesimlerce modern devlet öncesi sanki bir tarihi serüven yokmuş da modern devlet ile Türk toplumu var olagelmiş gibi arızı bir kanaat olarak gözlenirken; bir diğer tarafta da tarih, bir hamaset odağı olmaktan öteye ulaşmamaktadır. İmparatorluk kurma ve tarih sahnesinde yüzyıllar boyunca hüküm verme ve farklı milletlerden halkları idare etme şansına erişmiş toplumların bu tecrübeyi duygusal saiklerden öte tarihin zenginliklerini bir kültürel perspektif kaynağı, zenginlik olarak yorumlamaları daha isabetli olacaktır.

Osmanlı Modernleşme sürecinin başlangıcında tespit edilen iki ana yol görülmektedir. Bunlardan birincisi Avrupa’yı imparatorluktan güçlü kılan ekonomik, askeri teşkilatı benimseyerek kültürel-sosyal değişimleri daha az önemsemektir. İkinci yol ise Avrupa’nın teknolojik maddi faktörlerini bir tarafa bırakıp; siyasi teşkilatına, düşünce biçimine ve yaşam tarzına öncelik vererek modernleşmeyi buradan başlatma eğilimidir. Nitekim Japonya’nın¹ birinci yolu izleyip 20-30 yıl içerisinde ekonomik, askeri güç bakımından Avrupa seviyesine erişebilmesi mümkün olmuştur. Bu noktada imparatorluğun coğrafi konumu ve siyasi tablosu, dış dünyaya kapanıp kendi içerisinde gelişim sağlayabilmesini olanaksız kılıyordu. İmparatorluğun ucuz üretim yeteneğine sahip Avrupa sanayisiyle rekabet edebilecek bir gelişim yaratabilmesi için Japonya gibi çok uzakta bir ada devleti olması gerekirdi. Böylelikle malların takibatı yapılabilir ve kontrolü sağlanarak bir durum yaratılabilirdi, oysaki Osmanlı ülkesi Avrupa ile yüzyıllardır kaçak yollar da dâhil olmak üzere bir ticari ilişkiler manzumesinin içerisindeydi.

“Osmanlı Devleti, 18.yüzyılda kendi tarihi ve kültürü çerçevesinde bazı askeri modernleşme teşebbüslerinde bulduktan sonra, yüzyılın sonunda Avrupa’yı model alarak, siyasi, kültürel ve idari değişimleri ön plana almıştır. Bu kararı, III. Selim ve onun himayesinde Avrupa kültürünün büyük tesiri altında kalan Osmanlı bürokrasisi içerisinde ıslahatçı olarak tanınan küçük bir grup vermiştir.”²

“Batılılaşmak, yani Batı gibi olmak, Batı’yı benimsemek... Bu kavram Türkiye’nin hayatında 18.yüzyıldan beri rahatsız eden, görünmeyip hissedilen bir Demokles Kılıcı gibi var.”³ Peki batılılaşmak fikrini Osmanlı toplumu nasıl algıladı? III. Selim ve II.Mahmud’un giriştikleri ıslahatlar; Helen-Hristiyan Avrupa medeniyetinin kendi medeniyetinden üstün görülmesi düşüncesine dayandığı için toplum ile devletlülüler⁴ arasında halli mümkün olmayan bir çatışmaya yol açtı.

¹ Burada İlber Ortaylı “Hiçbir doğulu ulus Japonlar kadar Avrupa’nın dinine yakınlık duymamıştır.” diyerek Japonların modernleşmesi sürecinde sadece Batı’nın gelişmiş teşkilatına odaklandığı tezine karşı çıkmaktadır. 19. Yüzyılda Japonların derin hukuki bilgi ve yöntem isteyen Alman Medeni Kanunu’nu kabul ettiklerini de not etmek gerekir.

² Karpaz, 2012: 15

³ Ortaylı, 2012: 20

⁴ Osmanlı Devleti’nde vezir, müşir gibi büyük rütbe sâhiplerine verilen unvan, Kubbealtı Lugatı

Modernleşme girişimlerinin odağında ordunun çağın şartlarına uygun hale getirilmesi motivasyonu vardı. Yeniçerilerin düzenli ve disiplinli bir ordu halini almaya direnmeleri ve yeni silah teknolojisine adapte olmaktan kaçınmaları ıslahat hareketine bir direnç teşkil ediyordu. Avrupa usulü yeni merkezîyetçilik anlayışı III. Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedit Hareketi (1793) ile zemin bulmaya başlamıştır. Nizam-ı Cedit ordusunun Avrupalı askerlerin üniformalarıyla büyük benzerlik gösteren görünümü, askerlerin Fransız subayları emrinde talim yapması halk tarafından iyi karşılanmamış ve bu orduya yabancı gözyle bakılmıştır.

- ❖ Mısır İşgali: 1798 yılında Mısır'ı işgal eden Napolyon, önce buraya padişahın izniyle geldim demiş ardından Mısırlılara Arap olduklarını Türkler tarafından ülkelerinin harap edildiğini vaaz etmeye başlamıştır. Aslında Mısır meselesi Fransa ve İngiltere'nin rekabetinden doğmuş ve faturası Osmanlı Devletine kesilmiştir.

Nizam-ı Cedit karşıtı bir grup Kabakçı Mustafa idaresinde 1807'de III.Selim'i tahtan indirerek, Nizam-ı Cedit karşıtlarının lideri konumundaki IV.Mustafa'yı padişah ilan etmişlerdir. Rumeli kıtası imparatorluğun son yüzyılında reformcu ve müdahaleci bir rol oynamaya başlamıştı. 1808'de Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa III. Selim'e ve onun ıslahatçı grubuna candan bağlıydı. IV. Mustafa'nın tahtan çekilip yeni düzen getiren III. Selim'in yeniden saltanatın başına geçmesini istiyordu. Bunun için İstanbul'a hareket etti. Çıkan karışıklıklar sonucu III. Selim tahta yeniden geçmeden öldürülmüşse de Alemdar saraya girmeyi başarmış, Harem'deki hatunlar tarafından ölümden kurtarılmış Şehzade Mahmud'a biat etmiştir. Padişah hayat ve saltanatını borçlu olduğu Alemdar Mustafa Paşa'ya sadaret mührünü teslim etmiştir.

16. yüzyılın sonunda Türkiye'ye gelen bir Alman seyyah, Ayasofya'da Sultan II.Selim'in türbesinde onun yanbaşında yatan ve kimisi bebekken katledilen şehzadelerin tabutlarına bakıp "Dünyada nasıl bir güneş varsa, Türklerin de bir hükümdarı ve efendisi vardır." der.⁵

Alemdar, merkezi hükümetle yerel beylerin çatışmasını meşveret usulüne başvurarak çözmek istiyordu. Ayanlarla yapılan meşveretten Sened-i İttifak denen ünlü vesika doğdu ve hepsi tarafından imzalandı. Sultan Mahmud güçlendiğinde vesikanın orijinalini yırtıp attığı için bir vesikası günümüze ulaşmıştır. İlk kez sivil bir taşra grubu kendi görüşlerini merkezi idareye kabul ettirmiştir.

"Devletin toprak bütünlüğünün bozulmasında sorumluluğu büyük olan ayanların, 19.yüzyılın başlarında mali güçleri artınca bölgelerinde büyük nüfuz ve mahalli idarede söz sahibi olmak istedikleri bir gerçektir. Ancak bunlar hiçbir zaman bağımsız bir devlet kurma fikrini taşımamışlardır." (Karpaz 2012: 27)

Yeniçeriler Alemdar'ı öldürdükten sonra sarayın kapısına dayandılar ve IV. Mustafa'nın yeniden cülusunu istediler. II. Mahmud bunun üzerine kardeşini öldürttü. İsyancılar yatışmadı, padişah yeni kurulan modern askeri birlikleri Sekban-ı Cedit'i lağvetti. Sultan, 18 sene sonra yeniçeri ocağını acımasızca ortadan kaldırmak için ulemanın ve İstanbul halkının desteğini elde edeceği uygun zamanı bekleyecekti. (1826'da Yeniçeri Ocağı topa tutulmuş, sadece yeniçeriler değil onlara yardımı tespit edilen, ilişkisi olan kişiler de infaz edilmiştir.)

Tüm askeri modernleşme tecrübeleri göz önünde bulundurularak II.Mahmud tarafından Asakir-i Mansure-i Muhammediye isimli yeni ve merkeze bağlı bir ordu kuruldu. Bürokrasinin

⁵ Salomon Sehweigger

kurulması için girişimler yapıldı. Devletin kurumsallaştırılması için kurumlar revize edildi. Tıbbiyenin kurulması, Avrupa'ya ilk kez talebe gönderilmesi, ilk Türkçe gazete Takvim-i Vekayi'nin yayımlanması Sultan Mahmud dönemi icraatlarıdır. Fakat bir merkezi vergi sisteminin kurulması mümkün olmamıştır.

Mehmet Ali isyanını basit bir vezirlik veya af ile yatıştırmak mümkün iken II. Mahmud bu itaatsizliği cezalandırmak için ordular göndermiştir. Yabancı devletler Osmanlı'nın iç meselesine bizzat Osmanlı tarafından davet edilmek suretiyle dâhil olmuştur. (Mehmet Ali'ye karşı Rusya'dan yardım istenmek durumunda kalmıştır.) Kaftan-ı derya Ahmed Fevzi Paşa (Firari), donanmayı Mısır'a götürerek teslim edecek ve böylece donanmasız kalan Osmanlı, Rusya için daha büyük nüfuz alanı olacağından korkan Avrupalı devletler (Fransa, İngiltere, Rusya, Prusya, Avusturya) Babîâli'ye ortak bir nota vererek, "Şark Meselesi"ni beraber çözmeyi teklif etmişlerdir.

- ❖ Sultan Abdulmecid'in 25 Mayıs 1841'de imzaladığı Mısır Fermanıyla Mehmed Ali Suriye, Adana ve Filistin'i boşalttı. Mısır valiliğini sülalesi miras yoluyla elde tutacaktı. Mısır imtiyazlı eyalet statüsüne geçti ve kaçırılan donanma geri gönderildi. Böylece 9 yıl süren Mehmed Ali isyanı sona erdi.

17.yüzyılın sonunda Osmanlı dünya gücünün yenilebilir ve dağılabilir olduğunu sadece Avrupa devletleri değil, Osmanlı ülkesinde özellikle de Balkan halkları da görmüştür. 18.yüzyıl boyu ulusçuluk Balkanlar'a özgü bir ideolojydi. Yönetim hayatında imparatorluğun Türk unsurunun egemen olmaya başlaması, 18.yüzyıldan itibaren gerçekleşmiştir. Enderun'da yetiştirilen devşirme gençlerinin yerini artık Anadolu halkından çıkan gençler almaya başlamıştır.⁶

18.yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletler hukuku sisteminin bir parçası olarak girmişti. Karlofça Anlaşması ilk defa Hıristiyan devletlerle Müslüman bir devlet arasında Grotius'un esaslarını vazettiği laik bir devletler hukuku sistemine göre biçimlenip imzalanmıştı. Bundan sonra Osmanlı, dış ilişkilerin tümünde devletlerarası tanınan örf-adet ve diplomasi kurallarına göre hareket etmek durumunda kalmıştır.

- ❖ "Osmanlı İmparatorluğu 14.yüzyıldan 16.yüzyıla kadar bir Balkan imparatorluğu olarak doğdu ve gelişti. Kültüründe ve hayat tarzında bu topluma Balkanlık ve Akdeniz karakteri çok önceden damgasını vurmuşa benzemektedir. Osmanlı İmparatorluğu, 15.yüzyılın ortalarına doğru Ortodoks kilisesine bağlı halkların devleti olmuştu. Kendisi dışında Rus Çarlığı, Ortodoksların bulunduğu ikinci devletti. II. Mehmed bilinçli elden Ortodoks kilisesinin tek elden yönetilmesi taraftarıydı. Bulgar-Sırp kiliselerinin bağımsızlığı kaldırılmış ve İstanbul patriği bütün Balkan Ortodoksları üzerinde tek yetkili kılınmıştı. Bu nedenle Ortodoks Rumlar, Osmanlı ülkesinde seçkin ve ayrıcalıklı bir etnik gruptu. Osmanlı egemenliğinin koşulları, Ortodoks kilisesinin Bizans devrinde bile olmayan bir ruhani ve idari birlik kazanmasına neden olmuştu."⁷ (Ortaylı, 2012: 83)

⁶ Ortaylı, 2012: 69

⁷ Hırvatlar ve Sırlar aynı dili konuşur ve dilin adı Sırp-Hırvatçadır. Farklılıklar Hırvatların Katolik Kilisesi ve Latin uygarlığına; Sırların Ortodoks Kilisesi ve Bizans Uygarlığı çevresine girmiş olmalarından ileri gelir. Bu nedenle aynı dili birinciler Latin harfleriyle, ikinciler Kiril alfabesiyle yazarlar.

Gülhane Hattı Hümayunu bir diğer adıyla Tanzimat Fermanı, Mustafa Reşit Paşa tarafından 3 Kasım 1839 yılında duyurulmuştur. Getirilen haklar ile Balkan milletlerinin okullarının Fener Rum Patrikanesi'nin ve Rum din adamlarının müdahalesi önlenmiş ve Bulgar okulları daha rahat faaliyet göstermeye başlamışlardır. Ortodoks Kilisesinin Hristiyanlar üzerindeki etkisi, yönetimi; Protestanlar gibi yeni ortaya çıkan cemaatler ve yeni kurulan milli kiliseler arasında parçalanacaktı. Bu fermanı okuyan gruba Babiâli diktatörleri denilmiştir. Tanzimat dönemi sadrazamlar ile birlikte bürokratların otorite sahibi olduğu bir dönemdir. Bürokrasinin modernleştiği, güçlendiği dolayısıyla Türkiye tarihinde modern merkezîyetçiliğin kurulduğu yıllar demektir. Tanzimat sözcüğü "reorganizasyon"u karşılamak, hukuki yapının islahı, kanun ve düzenin tesisi anlamında kullanılmıştır. Bu gelişmeleri yabancı sefirleri dinleyerek, saf-katıksız dış manipülasyonlarla okumak doğru olmayacaktır. Babıali bürokrasisi Avrupa'yı dinlemeye hazırdı ama her istediklerini yapmadıkları ve zorda kalınca da oyalama politikası izledikleri gözlenmektedir.

Ferman, Osmanlı tebaasına can ve mal güvenliğini, mahkeme edilmeden kimsenin idam edilemeyeceğini, herkesin mülkiyet hakkına sahip olabileceğini ve bu hakkı devletin koruyacağını belirtiyordu.⁸

- Askerlerin sivil görev almaları önlenmiş, sivil ve askeri bürokrasinin birbirinden ayrılması için çalışılmıştır. 1855'te çıkarılan bir kararname ile o zamana kadar sadece Müslümanlar için olan askerlik görevi bütün tebaayı içine alacak şekilde genişletilmiştir. Ancak gayrimüslimler çeşitli sebeplerle Avrupa güçlerinin desteğiyle buna itiraz etmişler ve neticede bu hizmetten muaf olmuşlardır.
- "Millet Sistemi" (Ortodoks Bulgar, Sırp, Rum tebaa Rum milleti; Katolik tebaa Latin milleti gibi) dâhilinde din/mezhep aidiyetlerine göre anılan Osmanlı tebaası, din farklarını kaldırarak bütünüyle eşit görülmüştür.
- Modern eğitim sistemi çalışmaları için komisyonlar kurulmuştur. Bu gelişme ile ulemanın toplumsal kontrolü gerilemekte ve toplumda ideolojiyi üreten yeni merkezler oluşmaktadır.

"Modernleşme eğitime yansıkça medrese çevresi ve ilmiye sınıfı bunun dışında kalıyor, devlet toplum hayatındaki eski egemen rolünü kaybetmeye başlıyordu. İran'ın modernleşmesi ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki en önemli fark budur. İran'da adeta ruhban sınıfı diyebileceğimiz din adamları modern eğitimi de alarak yerlerini muhafaza edebilmişlerdir." (Ortaylı, 2012: 31)

- İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut gibi liman şehirlerinin nüfusu 1850'lerden sonra hızla artmaya başlamıştır.
- Tanzimat ile 1833 Hünkar İskelesi Anlaşmasının Rusya'ya verdiği Ortodoks tebaa üzerindeki himaye hakkının tesirsiz hale getirilmesi, uluslar arası diplomasi alanındaki bir sonucudur.

"Yönetici sınıfın hayat ve servetlerinin güvenceden uzak olduğu (müsadere ve siyaset cezasına karşı dokunulmazlığı olan tek grup: ulema idi.) Osmanlı toplumunda irsi bir aristokrasi (soyluluk) gelişmemiştir. Toprağı kontrol eden bazı grupların bu statüyü irsen devam ettirdikleri açıktır. Ancak irsiyetin kurumsallaşması ile güvence altında yaşayıp

⁸ Karpat, 2012:46

güçlenen bir feodal sınıfın olmadığı da açıktır.” Busbecq, irsi aristokrasinin bulunmayışını ve mevki edinmek için aristokratlığın aranmayışını imparatorluğun gücü olarak dile getirirken; aynı yüzyılda Osmanlı diyarında bulunan bir Alman seyyah “Servet ve şanın kalıcı olmadığı bu toplumda paşaların bile ahır gibi konaklarda oturduğunu”⁹ yazar. (Ortaylı, 2012: 117)

Kırım Savaşı (1853-1856) ile imparatorluk ilk kez dış borçlanmaya gidecektir. Balkan Slavlarının ve imparatorlukta diğer azınlıkların özerk yönetim ve reform taleplerinin temsilciliğini Avrupa üstlenmiştir. Şubat 1856’da ilan edilen Islahat Fermanı kaçınılmaz bir gelişmenin ve dış baskının sonucuydu. Mart 1856’da biten Paris Kongresiyle Osmanlı bir Avrupa devleti olarak kabul edildi. Avrupa büyükleri Islahat Fermanı’nı her zaman kendilerine Osmanlı’nın iç işlerine müdahale hakkı veren bir belge olarak yorumladılar. Gayrimüslimlerin buldukları yerde ihtiyaç duydukları okul ve kiliseleri serbestçe kurmaları, onarabilmeleri gibi gelişmeler aslında 19.yüzyıl yönetim anlayışına uygun politikalar. “Osmanlı Devleti Islahat Fermanı ile aslında Kırım Savaşı sırasındaki Avrupa yardımının bedelini ödemiştir.” (Ortaylı, 2012: 131) Islahatla birlikte ülkenin birçok yerinde kiliseler, gayrimüslim okulları artmıştır. Kırsalda toprak ağalarının angarya dayatmalarına karşı köylü ayaklanmaları başlamıştır.

“Büyük devletlerin müdahalesi olmasa da on ve ya yirmi senelik gecikmelerle Osmanlı yönetimi Balkanlar’daki eyaletlerini terk etmek zorunda kalacaktı. Ne var ki, o zaman Balkan devletleri Batı Avrupa’nın iktisadi, siyasal hegemonyasından önemli ölçüde bağımsız ulusal devletler olarak gelişme şansına sahip olacaktı. Oysa aristokrasisi olmayan ve ulusal kurtuluş hareketlerini köylülerin, cumhuriyetçi aydınların sırtlandığı bu ülkelerin başına büyük devletlerarasında yapılan pazarlıklarla Avrupa’dan ithal edilen hükümdarlar geçirildi. 19. Yüzyılda Balkan devletlerinin her biri Avrupa devletlerinden birinin nüfuz alanı haline geldi. Bu durumun Balkan uluslarının kültürel, iktisadi gelişimi açısından, en azından o kadar yerilen Osmanlı egemenliği kadar olumsuz sonuçlar yarattığı açıktır. Avrupa, Balkan ulusçuluğunun gelişmesini bir açıdan etkiledi ama bu, Balkan ulusçuluğunun Batı Avrupa’nın eseri olduğu anlamına gelmez.” (Ortaylı, 2012: 65)

Ulusalçılık çağında Tazimat ve Islahat Fermanları ancak ulusal ve toplumsal tepkileri hızlandırdılar. Tanzimat her şeye rağmen, yönetimi merkezileştirmek ve modernleştirme bağlamında büyük işlevler görmüştür. “Cumhuriyet devrimcileri bir ortaçağ toplumuyla değil, son asrını modernleşme sancıları ile geçiren imparatorluğun kalıntısı bir toplumla yola çıktılar.”¹⁰

Kaynakça

Busbecq, O. G. *Hasan Cahit Yalçın - Türk Mektupları*. İstanbul.

Karpat, K. (2012). *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Timaş.

Ortaylı, İ. (2012). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş.

Schweigger, S. (1964). *Eine Reysbeschreibung auss Teuchland Constantionpel, von R.Neck*.

⁹ Busbecq, Türk Mektupları

¹⁰ Ortaylı, 2012: 37